VIII. INTERNATIONAL EUROPEAN CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES

December 4-5, 2022

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka

Rijeka, Croatia

FULL TEXT BOOK

EDITOR

Prof. Dr. Kornelija Mrnjaus

ISBN: 978-625-6380-57-8

FULL TEXT BOOK

VIII. INTERNATIONAL EUROPEAN CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES

December 4-5, 2022
Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka
Rijeka, Croatia

Editor

Prof. Dr. Kornelija Mrnjaus

Institute Of Economic Development And Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TÜRKİYE
TR: +90 342 606 06 75
E posta: kongreiksad@gmail.com
www.iksad.org www.iksadkongre.org

All rights of this book belong to IKSAD Publishing House
Authors are responsible both ethically and jurisdically
Iksad Publications - 2022©
Issued: 15.12.2022

ISBN - 978-625-6380-57-8

CONGRESS ID

TITLE OF CONFERENCE

VIII. International European Congress On Social Sciences

PARTICIPATION

Keynote & Invited

DATE - PLACE

December 4-5, 2022
Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka
Rijeka, Croatia

ORGANIZATION

University of Rijeka, Rijeka, Croatia
&
İKSAD-Institute of Economic Development and Social Researches

HEAD OF THE CONGRESS

Prof. Dr. Aleksandar Mijatović
Dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka

HEAD OF THE ORGANIZING BOARD

Prof. Dr. Kornelija Mrnjaus
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences

ORGANIZING BOARD MEMBERS

Nadja Čekolj
Junior teaching and research assistant, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Dorijan Žunić
Administrator, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Filip Polegubić
Doctoral student, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Salih Ozturk
Prof. Dr. Tekirdag Namik Kemal University, Türkiye
Kaldygul Adilbekova
Dr., IKSAD Institute General Secretary

COORDINATOR

Alina AMANZHOLOVA-Gazi University

SCIENTIFIC COMMITTEE MEMBER

Sladjana Jakimovik
PhD, Full Professor, Faculty of Pedagogy, Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, North Macedonia
Jason Laker
PhD, Full Professor, San José State University, USA
Saša Milić
PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Montenegro, Montenegro
Suzana Miovska-Spaseva
PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, North Macedonia
Kornelija Mrnjaus
PhD, Full Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Pece Nedanovski
PhD, Full Professor, Faculty of Economics, Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, North Macedonia
Vesna Nikolić
PhD, Full Professor, Faculty of Occupational Safety, University of Niš, Serbia
Sofija Vrcelj
PhD, Full Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Anita Zovko
PhD, Full Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Dženeta Camović
PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Eva Anđela Delale
PhD, Research Associate, Institute for Anthropological Research, Croatia
Barbara Kalebić Maglica
PhD, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Siniša Kušić
PhD, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Darko Lončarić
PhD, Associate Professor, Faculty of Teacher Education, University of Rijeka, Croatia
Jelena Stanišić
PhD, Research Associate, Institute for Educational Research, Belgrade, Serbia
Petra Anić
PhD, Assistant Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Anita Imre
PhD, Assistant Professor, The Faculty of Science and Education, University of Mostar, Bosnia and Herzegovina
Amina Isanović Hadžiomerović
PhD, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Borka Malčić
PhD, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia
Stanislava Marić Jurišin
PhD, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia
Tamara Mohorić
PhD, Assistant Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, Croatia
Stefan Ninković
PhD, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia
Mykola VAS'KIV
Prof. Dr., Borys Grinchenko Kyiv University
Natalia LATYGINA
Prof. Dr., Taras ŞevçenkoUniversity
Sarash KONURBAYEVA
Prof. Dr., Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi
Guguli Dumbadze
Prof. Dr., Batumi Shota Rustaveli State University
José G. Vargas-Hernández
M.B.A., Ph. D., University of Guadalajara
Olha BYKOVA
Assoc. Prof. Dr. , Borys Grinchenko Kyiv University
Gökhan OFLUOĞLU
Assoc. Prof. Dr. , Zonguldak Bülent Ecevit University
Terane NAGIYEVA
Assoc. Prof. Dr. , Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Serkan NAKTIYOK
Assoc. Prof. Dr. , Atatürk University
Andrea Lucchesi
Assoc. Prof. Dr. , University of São Paulo

PARTICIPATING COUNTRIES (21)

Croatia, Türkiye, Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Saudi Arabia, UK, Romania, Pakistan, South Korea, Yemen, Poland, Vietnam, India, Morocco, Ghana, Malaysia, Albania, South Africa, Germany, Serbia, Nigeria

TOTAL PAPERS: 95

The number of papers from foreign countries: **53**

The number of papers from Turkey: **42**

LANGUAGES

Croatian, Turkish, English

UNIVERSITY OF RIJEKA
Faculty of Humanities and Social Sciences

Sveučilišna avenija 4
51 000 Rijeka
Hrvatska

tel. (051) 265-600 | (051) 265-602
dekanat@ffri.uniri.hr
www.ffri.uniri.hr

KLASA: 640-01/22-01/69
URBROJ: 2170-24 01-22-1
Rijeka, Friday, 16 December 2022

Dr. Salih Ozturk
President of the Institute of Economic
Development and Social Research (İKSAD)
Turkey

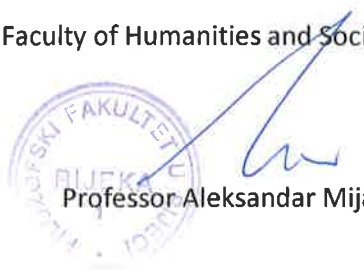
Respected Prof. Dr. Salih Ozturk

I am writing to express all my satisfaction and gratitude to the Institute of Economic Development and Social Research (İKSAD) for giving to the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Rijeka the opportunity to be involved in the organisation of the extremely successful **VIII. International European Conference on Social Sciences**, that was held on December 04-05, 2022, in Rijeka, Croatia.

As testified by Professor Kornelija Mrnjaus, the Head of the conference local organising board, I would like to highlight that İKSAD delivered a timely, professional and flawless organisational support to the event.

Hope that our Institution will have other opportunities to collaborate with İKSAD.

The Dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Professor Aleksandar Mijatović, PhD

Dadson Awunyor-Vitor Andrew Daymond Amos Quaye Godfred Awudzi Laura Atuah Lumbani Mwafulirwa John Hammond Chris Turnbull Fiona Lahive Sean Coole Steve Robinson Paul Hadley	COCOA FARMERS' AWARENESS AND USAGE OF COMPOST AND BIOCHAR AS SOIL AMENDMENTS IN GHANA	301
Pamela Grozdanić Sofija Vrcelj Kornelija Mrnjaus	CHILDREN'S FRIENDSHIPS - FROM THE POINT OF VIEW OF HOMEROOM TEACHERS	317
Damir Purković	THE IMPORTANCE OF TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL KNOWLEDGE FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL THINKING	326
Darrell MANN	GOLDILOCKS AND THE THREE 'ISMS: HONOURING THE PAST, DESIGNING WINWIN FUTURES	339
Elif TOPCU Nevin TURGUT GÜLTEKİN	DEFINING BATTLEFIELDS HERITAGE VALUES-BASED APPROACH, GALLIPOLI HISTORICAL SITE	349
Oğuzhan ÖZOĞLU	TRACES OF ZOROASTRIANIZM in THE MUSLIMS' THOUGHT OF QADAR: ʿOLAMĀ-YE ESLĀM TEXTS	368
Phan Minh Gioi	PARTNERSHIP CONTRACTS IN VIETNAMESE LAW	373
Silvana Tokić	SUBVERTING WESTERN GENRE IN JANE CAMPION'S POWER OF THE DOG	385
Vesna NIKOLIĆ Tamara VUKIĆ	SUSTAINABLE DEVELOPMENT AS A PART OF CURRICULA OF FACULTIES OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES	392
Antonija Petričušić Olja Družić Ljubotina Craig Willis	EQUALITY DATA COLLECTION PRACTICES IN CROATIA	407
Gülnisa ŞENOL Pınar DİNÇ KALAYCI	BATH-BATHING CULTURE AND SPACE IN ANATOLIA	419
Enver DURUALP Lügen Ceren GÜNEŞ Ender DURUALP	EXAMINATION OF CHILDREN'S SOCIAL MEDIA ADDICTIONS REGARDING THEIR FAMILY	437
Ersin ESKİLER Cihan AYHAN	LEISURE INVOLVEMENT WITH ONLINE WORD OF MOUTH: THE MEDIATING ROLE OF POSITIVE EMOTIONS	448
Lügen Ceren GÜNEŞ Enver DURUALP Ender DURUALP	EXAMINATION OF CHILDREN'S READING HABITS REGARDING THEIR FAMILY	456
Hatice KETEN	LINE IN THE WORKS OF CHRISTOPHER WOOL	468
Emre Ergül Beste Demircan	AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF SPACE AND PLACE: LEVANTINE COMMUNITY IN IZMIR	481
Cihan AYHAN Ersin ESKİLER	THE EFFECT OF LEISURE INVOLVEMENT ON LEISURE BENEFIT	497
Martin E PALAMULENI	DETERMINANTS OF AGE AT FIRST BIRTH IN SOUTH AFRICA	504
MOSES ABDULLAI ABUKARI JOHN AMETEFE	ONLINE TEACHING SELF-EFFICACY: THE ROLE OF TECHNOLOGICAL	518

ANADOLU'DA HAMAM-YIKANMA KÜLTÜRÜ VE MEKANI

BATH-BATHING CULTURE AND SPACE IN ANATOLIA

Gülnisa ŞENOL

Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı,

ORCID ID: 0000-0002-7890-7716

Pınar DİNÇ KALAYCI

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü,

ORCID ID: 0000-0002-1932-9477

ÖZET

Antik Çağ'dan başlayarak temel ihtiyaçlardan biri olan bedensel ve ruhsal temizlenme eylemini gerçekleştirmek amacıyla zaman çizgisinde var olmaya çalışan hamam mekânı, Anadolu yıkanma kültürünün de yegâne bir parçası olmuştur. Tunç ve Demir Çağı'nda gelişmiş şekilde su ve drenaj sistemleri bulunan yıkanma odalarından zamanla kentsel yaşamın yapıtaşını oluşturan hamam-*gymnasium* kompleksleri, kubbeli ve yüksek tonozlu iç mekanlar, simetrik / asimetrik plan tipleri, eğimli ve dairesel mimari elemanların kullanılması yolunda çeşitli tasarımsal adımlar atılmıştır. Sadece tasarımsal ve teknik anlamda gelişmeyi hedefleyen bir bakış açısı olmamakla birlikte toplumun geneline hâkim olan gündelik kültürel bir alışkanlığın devamlılığının sağlanması da önemsenmiştir. Fiziksel ve psikolojik bir rahatlamayla birlikte memnuniyet verici bir deneyim olarak karşımıza çıkan hamam ve yıkanma geleneği, berrak su ve buharlı mekanla bütünleşerek yüzyıllardır vazgeçilemeyen bir olgu haline gelmiştir. Yunan *gymnasiumu* ve Roma hamamını planlama ve tasarım anlamında bir araya getirerek kullanan Anadolu'da, hamam kültürünün nasıl yaşatıldığı bu anlamda bir merak konusu olmuştur. Bu çalışmada; Anadolu toprakları üzerinde yer tutan dini, sosyal, kültürel ve özellikle mimarlık bağlamlarında farklı medeniyetlerden esinlenilen ve devam ettirilen hamam mekânı olgusunun değişim ve dönüşüm aşamalarını irdelemek amaçlanmıştır. Tarihsel zaman akışı içerisinde yer tutan örnekler üzerinden hamam kültürü-mekanının değişen öncelikleri ve devamlılığının sağlanması konusunda gayret gösterilen özelliklerine değinilmiştir. Anadolu'daki hamam yapılarının özellikle mimarlık tarihi boyunca kendine nasıl bir yer bulduğu, sosyal yaşamdaki yeri, günümüze kadar hangi aşamalardan geçtiği ve günümüzdeki karşılıkları konularına odaklanılmıştır. Oldukça uzun bir geçmişe sahip olan ve tüm uygarlıklar boyunca bir gereklilik haline gelen hamam kültürünün Anadolu'daki örnekler üzerinden durumunun sorgulanması önemli görülmüştür. Çalışmanın sonucunda; tarihi bir terim haline gelmiş olan Türk hamamı ve yıkanma kültürünün geleceği hakkında öngörülerde bulunulmuş, geleneğin sürekliliğinin sağlanması bakımından değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu'da Hamam Kültürü, Yıkanma Kültürü, Hamam Mekânı, Toplumsal Yaşam, Mekânsal Analiz, Hamam Geleneği

ABSTRACT

Starting from the Ancient Age, the bath space, which tried to exist in the timeline in order to perform the physical and spiritual cleansing action, which is one of the basic needs, has also become a unique part of the Anatolian bathing culture. Various design steps were taken towards to use bath-gymnasium complexes, domed and high vaulted interiors, symmetrical / asymmetrical plan types, inclined and circular architectural elements, which formed the building blocks of urban life over time, from the bathing rooms with developed water and drainage systems in the Bronze and Iron Ages. Although it is not only a point of view aiming at development in design and technical terms, it is also important to ensure the continuity of a daily cultural habit that dominates the society in general. The tradition of bathing and bathing tradition, which is a satisfying experience along with physical and psychological

relaxation, has become an indispensable phenomenon for centuries by integrating with the clear water and steamy space. In Anatolia, which uses the Greek gymnasium and the Roman bath together in terms of planning and design, it has been a matter of curiosity in this sense how the bath culture is kept alive. In this study; it is aimed to examine the stages of change and transformation of the phenomenon of the bath space, which is inspired and maintained by different civilizations in religious, social, cultural and especially architectural contexts on Anatolian lands. Through the examples that take place in the historical flow of time, the changing priorities of the bath culture-space and the features of efforts to ensure its continuity are mentioned. It is focused on how the bath structures in Anatolia have found a place for themselves especially throughout the history of architecture, their place in social life, which stages they have passed through until today and their counterparts today. It has been considered important to question the status of the bath culture, which has a very long history and has become a necessity throughout all civilizations, through the examples in Anatolia. As a result of the study; predictions have been made about the future of the Turkish bath and bathing culture, which has become a historical term, and evaluations have been made in terms of ensuring the continuity of the tradition.

Keywords: Bath Culture in Anatolia, Bathing Culture, Bath Space, Social Life, Spatial Analysis, Bath Tradition

1. GİRİŞ

Antik Çağ zamanlarında dönemin kültürel, ekonomik dini, siyasi fonksiyonları kentte bulunan kamusal yapılara ve bu yapıların kentsel yerleşimde nerede konumlanacağına etki etmektedir. Yıkanma eylemiyle birlikte entelektüel bir kapsama sahip olan hamam mekânı, farklı medeniyetlerde oldukça dikkatli ve özenli şekilde ele alınan kurumlar olagelmiştir. Oldukça eski bir geçmişe sahip olan yıkanma kültürü, kendini kapalı bir mekânda gerçekleştirebilmek için farklı arayışlar içerisinde kendini bulmuştur. Roma döneminde görkemli ve anıtsal yapılar haline gelen hamamlar, yıkanma işlevinin yanı sıra çeşitli kültürel ve sosyal aktivitelerin yapılabildiği devasa kurumlar haline gelmiştir. Yalnızca doğduğu coğrafyada değil farklı bölgelerde de yayılım gösteren hamam mekânı, yerleştiği her alanda benimsenen kültür ve inanç sistemine uygun olarak kendine yer edinmiştir.

Anadolu'da da kendisine yakın bir coğrafyada hüküm süren Roma İmparatorluğu'nun etkileri görülmektedir. Farklı plan tipolojileri oluşturularak, arazi şartlarına uygun konumlanan ancak mekân sıralaması olarak Osmanlı döneminde dahi aynı düzenin korunduğu planlamalar görülmektedir. İnsanlık tarihi için oldukça önemli olan ve temizlenme, arınma, rahatlama gibi pek çok fayda sunan hamam ve yıkanma kültürünün Anadolu topraklarında nasıl bir gelişim gösterdiği; cami, konut, medrese, darüşşifa gibi gerekli yapılar arasında kendine nasıl bir yer edindiği, toplumun o zamanki durumunda kendini nasıl koruduğu ya da unutulduğu; son haliyle Türk hamamı olarak anılan kültürün günümüzdeki ve gelecekteki durumunun ne olabileceği; geleneksel hamam yapılarının sosyal ve işlevsel geçerliliğinin devam edilebilirliği; bir geçerliliği yoksa yeniden canlandırılabilme durumu gibi konulara cevap bulabilmek adına bu çalışma önemli görülmüştür. Günümüze miras olarak gelen ve ayakta olan hamam yapılarını üstün bilgilerle restore etmenin yanında yapıya yeni bir ruh vererek bugünün dünyasında işleyebilir hale getirmek gerekmektedir. Hamam yapılarının bugünün toplumunda bir anlam ifade edebilmesi ve kabul edilip bir yaşam pratiği haline getirilebilmesi noktasında zamana uygun düzenlemeler yaparak yeni anlamlar kazandırmak hamamların kullanılabilirliğini arttırabilir mi? Bu noktada turizm sektörü devreye girerek hamam kültürüne hizmet sunabilecek bir gayret göstermelidir. Günümüzde SPA kapsamında yer alan Türk hamamı geçmişin küçük semt hamam geleneğini ne derece yansıtabiliyor? SPA mekanlarını Türk hamamının ruhu ve organizasyonu ile bağdaştırmak çabası bir sonuç verebilir mi ya da bunu yapmak tercih edilebilir mi? Tüm bu sorulara cevaplar bulmak amacıyla tarihsel süreç boyunca hamam mekanının gelişimi irdelenmiş ve zaman çizelgesi oluşturularak yapılar incelenmiştir. Anadolu coğrafyası özelinde hamam ve yıkanma kültürünün geldiği nokta ve geleceği değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Medeniyetler boyunca süregelen ve temel ihtiyaçlar arasında bulunan yıkanma eylemi, hamam mekanlarında gerçekleştirilmek üzere yer edinmiştir. Bu çalışma kapsamında da Antik Yunan ve Roma

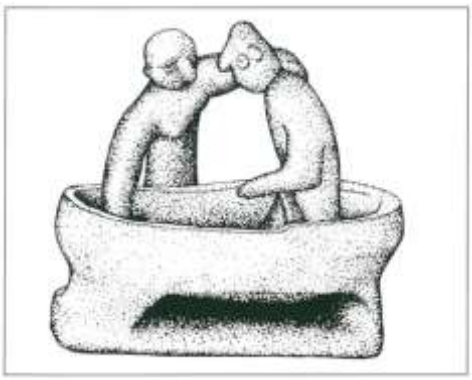
dönemi hamam yapıları, bir bakış açısı oluşturabilmek adına öncelikli olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın en önemli noktasını Roma İmparatorluğu'nun Anadolu coğrafyasında inşa ettiği hamamlar oluşturmaktadır. Anadolu'nun hamam kültürüne sunduğu en önemli katkı, Yunan gymnasium yapılarındaki sütunlu palaestra ile Roma hamamının büyük kemerli salonlarını bütünleştirdiği yepyeni bir mimari oluşumdur. Bu oluşum, kültürel, dini, ekonomik, sosyal vb. birçok sebeple kendini göstermiştir. Hayat bulduğu coğrafyalarda bir arayış içinde olarak kendini yenileme imkânı bulan hamam kültürü, bu şeklide unutulmayarak paylaşılmıştır. Zamanla Roma döneminin parçalanmasıyla ortaya çıkan Doğu Roma İmparatorluğu ve zamanla adını alan Bizans İmparatorluğu'nun kendine miras kalan bu yapıları ne şekilde değerlendirdiği ve hangi noktaya taşıdığı incelenmiştir. Bizans döneminde çeşitli sebeplerle çok fazla yeni örneği görülmeyen hamam yapılarının inşası zamanla duraksamıştır. Türklerin farklı coğrafya ve toplumlarda biriktirdiği kültürel etkileşimler Anadolu coğrafyasında yer edinerek "Türk Hamamı" algısının oluşmasına zemin oluşturmuştur. Bu algının somut örnekler üzerinden incelenerek ifade ettiği anlamı sorgulamak amaçlanmıştır. Günümüz kapsamında değerlendirildiğinde geleneksel kültürün yaşatıldığı mekanların varlığını sürdürmeye devam etmesinin yanında farklı oluşumlar benimsenerek tedavi, sağlık, rahatlama, güzellik gibi amaçlarla hizmet veren yapıların çokluğu da göz ardı edilememektedir.

Çalışmada, "Anadolu'da Hamam Kültürü, Yıkanma Kültürü, Hamam Mekânı, Toplumsal Yaşam, Mekânsal Analiz, Hamam Geleneği" anahtar kelimelerini içeren bilimsel bir literatür taraması yapılmıştır. Literatür kapsamında tarihsel kronolojiye uygun olarak hamam mekânı incelenmiştir. Hamam mekanının planlama biçimi ve tasarımsal yaklaşımı ile birlikte hamamın sosyal yaşamdaki yerinin ne olduğu da araştırılmıştır. Çalışmada incelenen yapıların seçiminde, Romalıların yerleşim gösterdiği Anadolu'nun batı kesimlerinde yer alan, temeli Antik Çağ'a dayanan Anadolu hamam-gymnasium örnekleri tercih edilmiştir. Çalışmada hamam mekanını bir süreç olarak analiz etmeyi pratikleştiren ve bir çıkarım yapabilmeyi sağlayan zaman çizelgesi oluşturulmuştur. Tüm incelemeler tamamlandıktan sonra günümüz ve gelecek zaman hamam kültürü ve mekâna yansıması üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.

3. HAMAM MEKÂNINDA TARİHSEL SÜREÇ VE MEDENİYETLER KAPSAMINDA MEKÂNSAL DEĞİŞİMLER

3.1. Yıkanma Kültürünün Kökenleri ve Antik Yunan Dönemi Hamam Mekânı

Homeros'un "İlyada ve Odysseia" adlı eserinde o zamanın yıkanma kültürü hakkında bilgi veren bölümler görülmektedir. Yıkanma eylemi yalnızca bedenin temizlenmesi amacıyla değil aynı zamanda kendini güzel ve iyi hissetmek ve ruhun arınması amacıyla yapılmaktadır. Bu eserde yıkanma kültürünün var olduğu anlaşılmakta ancak banyo mekanının nasıl bir alan olduğuna dair bilgiye ulaşılamamaktadır. Yapılan kazı çalışmalarında küvetler bulunmuştur. Bu küvetler sabit olmamakla birlikte taşınabilir ve ihtiyaç olduğunda basit planlanmış banyo mekanlarında ısıtılan suyun küvete taşınmasıyla kullanılmaktadır. Homeros yaklaşık olarak MÖ 8. yüzyılda yaşamış olsa da bu dönem ve daha öncesine ait arkeolojik veriler mevcut olmadığı için bu eserden hareketle zamanın yıkanma eyleminin küvet kullanılarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Homeros'un yaşadığı dönemde anlattıklarının bir göstergesi olarak MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Kıbrıs'ta "pişmiş toprak figür" zamanın yıkanma kültürünü yansıtmaktadır. Şahin (2009) çalışmasında "Herodotos Tarihi" kitabından, "… tohum tasa değince tütmeye başlar ve öyle bir buğu çıkar ki, bizim Yunanistan'daki hamamlarda bile bu kadar boğucu buğu olmaz…" bir alıntıda bulunmuştur. Buradan hareketle, Herodot döneminde (MÖ 5. yüzyıl) sadece yıkanma amaçlı yapılan banyo mekanlarının bulunduğu ve hem suyun hem de mekanların ısıtıldığı şeklinde bir çıkarım yapılmaktadır. Bu aslında günümüz hamam mekânı yaklaşımına benzer bir durumdur (Şahin, 2009, s. 27-39).

Resim 1. Kıbrıs'ta Pişmiş Toprak Figür (Şahin, 2009, s. 30).

Yıkanma eylemi için kullanıldığı düşünülen ilk mekanlar (banyo odaları) "Girit adasında MÖ 17-16. yüzyıllara tarihlenen Knossos Sarayı"nda görülmektedir. Genf'te (İsviçre) bulunan "Musee d'Histoire" yer alan "Minos Küveti" bahsedilen ilk banyo odaları içinde kullanılan eşyalar hakkında bilgiler sunmaktadır. Kıbrıs'ta bulunan pişmiş toprak figür ve bu küvete boyut olarak bakıldığında oturarak değil de ayakta yıkanma eyleminin gerçekleştiği görülmektedir. Daha geç dönemlerde görülseler de oturarak yıkanma imkânı sunan küvetler Atina Agorasında gözlemlenmiştir (Şahin, 2009).

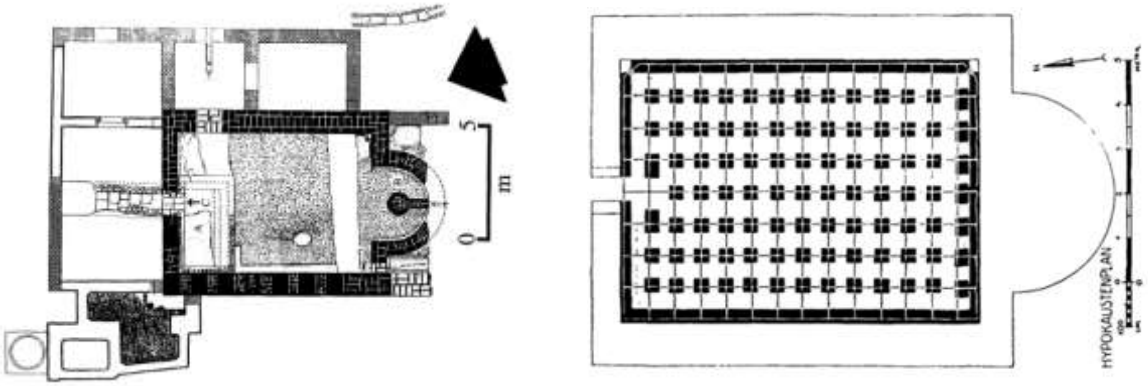

Resim 2. Resimli Banyo Küveti (Şahin, 2009, s. 36).

Resim 3. Atina Agorasında Bulunan Banyo Küveti (Şahin, 2009, s. 37).

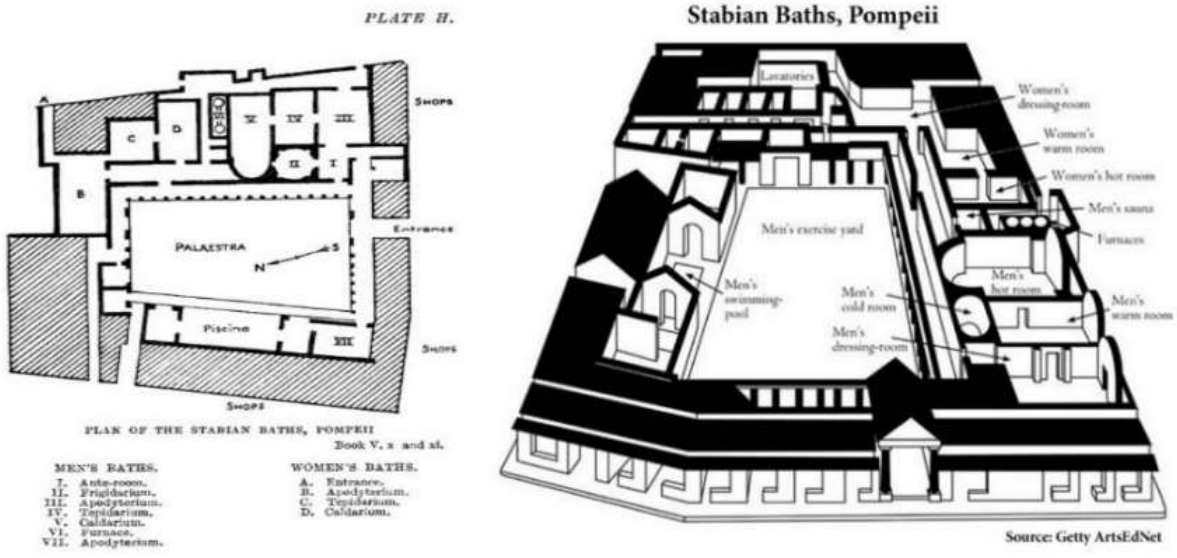
Arkeolojik çalışmalara bakıldığında hamam yapılarının MÖ 5. yüzyıla dayandığı görülmektedir. Bu dönemde Yunan hamamı olarak bilinen, dairesel planlı sıcak bir mekân ve kare ya da dikdörtgen planlı mekanların bu sıcak mekânı çevrelediği plan şeması görülmektedir. Buhar ve mangal kullanılarak ısıtılan penceresi bulunmayan dairesel planlı mekanlar, terleme ve yıkanma odası şeklinde kullanılmıştır (Avcı, 2020, s. 196; Şahin, 2009). Bu tür hamamlara Gela, Gortys, Eretria ve Olympia örnek verilebilir. En erken örnekler olarak hamam kültürünün temelini oluşturan yıkanma küvetleri; daha sonra yıkanma geleneğine farklı işlevler yükleyen medeniyetler için atletizm ve spor faaliyetlerine yer veren yıkanma yapılarına öncü olmuş, gymnasiumlarda terleme ve yıkanma mekanlarının var olmasına olanak sağlamıştır (Şahin, 2009). MÖ 5. yüzyıla tarihlenen Olympia Hamamı örneği, sıcak mekânı dikdörtgen planlı olan ve güney cephesinde yarım daire şeklinde apsis bölümünün bulunduğu yapı olarak klasik şemadan farklılaşmaktadır. Bu şemada, hamamda yer alan ter banyoları ve bu mekanların ısıtılmasında kullanılan "sobalı ısıtma sistemi" görülmektedir (Avcı, 2020, s. 197). Bu sistem, Roma döneminde oldukça gelişmiş "hypocaust" sisteminin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Olympia Hamamı; duş bölümü, sıcak suyun kullanıldığı sıcak mekân, soğuk suyun kullanıldığı yüzme havuzu ve ısıtma sistemiyle temel bir hamam tipolojisinin meydana getirildiğini göstermektedir (Şahin, 2009).

Resim 4-5. Olympia Hamamı Planı ve Hypocaust Sistemi (Fagan, 2001, s. 405; Avcı, 2020, s. 197).

3.2. Antik Roma Dönemi Hamam Mekânı

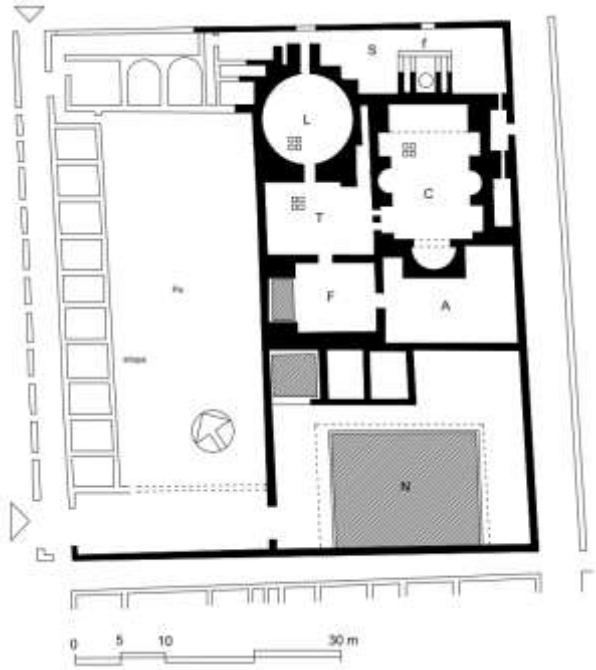
Roma uygarlığı, Erken Dönem (İmparatorluk Öncesi) ve İmparatorluk Dönemi şeklinde iki farklı dönem olarak sınıflandırılabilir. İmparatorluk öncesi dönemde halkın kullanımı için hamam yapıları bulunmazken İmparatorluk Döneminde hamam yapımına oldukça önem verildiği görülmektedir (Mazlum, 2019). Roma hamamları, Yunan "balaneia" ve terleme tedavi mekanlarına "hypocaust" adı verilen ısıtma sisteminin eklenmesiyle "thermae" adını alarak gelişme göstermiştir. Roma İmparatorluk Döneminde hamam yapıları, kentsel yaşamın yegâne parçası olarak düşünülmüş ve ele geçirilen bölgelerde "Romalılaştırma" politikasının yerleştirilmesinde oldukça önemsenen yapılar olmuştur (Mert, 2009). MÖ 2. yüzyıldan itibaren Roma'da Stabia Hamamları olarak adlandırılan, kendinden sonraki yapılar için öncü niteliğinde olan halka açık hamamlar kendini göstermiştir (Yegül, 2006). MS 1. yüzyıla gelindiğinde ise, önemli bir sosyalleşme mekânı olarak görülen kamusal hamamlar gündelik hayatta günün akışı içerisinde özel bir seremoni anlamı da kazanmıştır (Mert, 2009). Halka açık olan kamu hamamları yıkanma mekanlarının yanında konferans salonları, kütüphaneler, yüzme havuzları, yürüyüş yolları, bahçeler ve spor alanlarından oluşmaktadır. Hamamlar; iş toplantısı, arkadaşlar için buluşma yeri veya çeşitli yemek davetleri amacıyla da kullanılabilen çok fonksiyonlu yapılar olarak görülmüştür (Mert, 2009).

Resim 6. Stabia Hamamı Planı ve Aksonometrik Perspektifi (Mazlum, 2019, s. 59).

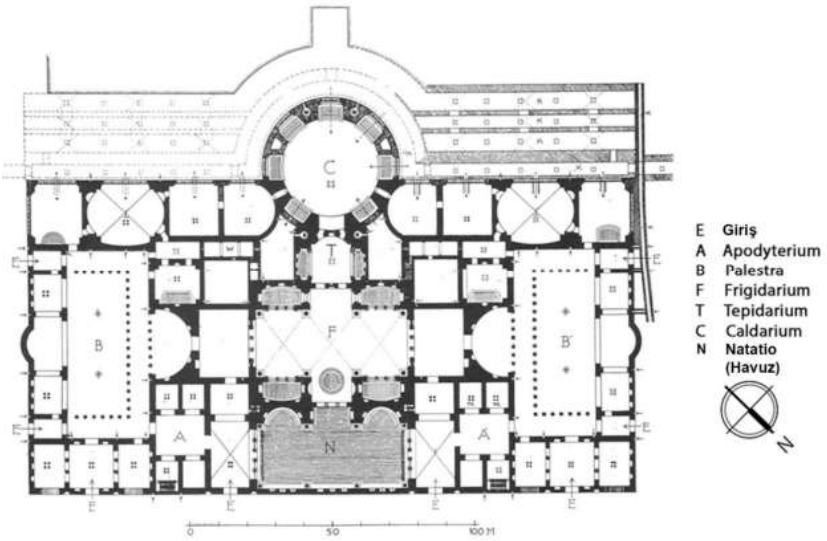
"Stabia Hamamları (MÖ 2. yüzyıl), Cumhuriyet Dönemi Hamamları (yaklaşık olarak MÖ 100-80), Forum Hamamları (yaklaşık olarak MÖ 80) ve Merkez Hamamları (MS 79)" şeklinde tarihlenen, Pompeii'de bulunan erken dönem örnekleri arasında yer alan ve Roma hamamı için belirli şemayı oluşturup geliştiren hamam örnekleri bulunmaktadır. Gelişmiş "hypocaust" ısıtma sisteminin kullanıldığı erken örnekler ise MÖ 2. yüzyıldan itibaren kendini göstermiştir (Yegül, 2006). Hamamlar

dört temel mekândan oluşmaktadır: "apoditerium (soyunma)", "frigidarium (soğuk yıkanma)", "tepidarium (ılıklık)" ve "caldarium (sıcak yıkanma)" (Mert, 2009). Hamam yapısına palaestradan giriş yapılır ve burada fiziksel egzersiz çalışmaları yapılır. Daha sonra günümüzde de alışık olduğumuz soğuk mekân, ılık mekân, terleme ve sıcak mekân şeklinde bir sıralama izlenerek rahatlama sağlanır. Sıcak mekândan sonra masaj, güneş banyosu gibi farklı hizmetlerin verildiği bölümlerden de yararlanılabilir. Günlük yaşamda önemli vakit geçirme yapıları olarak kullanılan hamamlarda bu aşamalardan sonra servis odalarına geçiş yapılabilir (Daşbacak, 2006).

Resim 7. Kuzey Hamamları Planı, Lugdunum Convenarum (Fransa) (Yegül, 2006, s. 67 planı altlık olarak kullanılmıştır).

Roma'da imparatorlar ya da devlet adamları tarafından inşa ettirilen anıtsal ve görkemli hamam yapılarında standartlaşmış tek bir mekân diziliminin farklı türemeler yapılarak kullanıldığı görülmektedir (Avcı, 2021). Bu hamam yapılarına Agrippa, Titus, Nero, Traianus, Caracalla ve Diocletian Hamamları örnek olarak gösterilebilir. Belirlenen araziye hamam yapısı merkeze oturtulduktan sonra genellikle dikdörtgen bir alanda merkezi bir aks belirlenerek simetri oluşturulur ve mekanlar yan yana ya da arka arkaya mekân sıcaklık sıralamasına göre dizilir. İmparatorluk hamamlarında temel mekanlar varlığını korurken "heliocamius" adında güneş banyosu yapmak için kullanılan ve dış mekâna büyük kemerler aracılığıyla açılan mekanlar da yer almıştır. Ayrıca tepidarium ya da direkt olarak ısıtma mekanının yanına yerleştirilen, (hypocaust ısıtma sistemiyle aktarılan sıcak hava ile terleme imkânı sunan) ter banyosu da denebilen "locanicum" mekânı bu dönem hamam yapılarında sıklıkla görülmektedir (Avcı, 2021). Yunan yapılarında olduğunun aksine Roma hamam yapılarında, açıklıklar tonoz ve kubbelerle geçilerek ağırlıklar kemerler aracılığıyla zemine aktarılmıştır (Mazlum, 2019).

Resim 8. İmparatorluk Dönemi Örneklerinden Caracalla Hamamı Planı (Bostan ve Urfalıoğlu, 2022, s. 9).

Resim 9. Caracalla Hamamının Günümüz Kalıntıları (Kaynak: URL-1).

4. ANADOLU'DA HAMAM MEKANININ KÖKENLERİ VE ZAMAN İÇERİSİNDE VAR OLAN MEKANIN DÖNÜŞÜMÜ / YENİ OLANIN FARKLILIĞI

Anadolu'da hamam gelenekleri çok eski tarihlere dayanmakta ve geçmiş zamandan pek çok kültürü kapsamaktadır. Hamamlar, Antik Çağ'da sıklıkla rastlanan yapı türlerindendir. Yıkanma kavramı, özellikle Romalılar olmak üzere temizlik için bir gereklilik yaklaşımından ziyade hamam mekanıyla bütünleşen bireysel bir tazelenme ve kökeni oldukça derinlere uzanan kültürel bir alışkanlık ve en önemlisi bir sosyal bir kurumdur. Bu kurumlar eski gelenekleri ve inanç sistemini anlayabilmek için yol gösterici somut temsilcilerdir (Yegül, 2017). Anadolu'da varlık gösteren Helenistik gymnasium gelişmiş planlamasında soğuk ve sıcak yıkanma birimleri ayrı ayrı yerlerini almıştır. Palaestra ya da loutron denilen soğuk yıkanma bölümlerinin Helenistik dönem sonlarına doğru teferruatlı sıcak hamam mekanına dönüşmesinin arka planında, Anadolu'da Yunan gymnasium ve Roma hamamı birleşiminin özel bir sonucu yer almaktadır.

Roma İmparatorluğu'nda MÖ 27-MS 14 yılları arasında hüküm süren Augustus döneminden başlayarak geç Antik Çağ'a kadar devam eden süreçte, halk hamamları Anadolu'daki altın çağını yaşamıştır.

Hamamlar, oldukça çeşitli etnik kökeni barındıran, heterojen bir toplumda hayırseverlik bağlamında birlik, beraberlik, eşitlik ve aidiyet hissini yaşatmak için destek olmuşlardır. Antik Roma'da ve Osmanlı'da hamama gitmenin vermiş olduğu keyif, bu eylemin hem fiziksel hem ruhsal olarak memnuniyet verici bir deneyim şeklinde hissedilmesinden kaynaklanmaktadır (Yegül, 2017). Romalıların Asya'da bulunan toprakları olarak Anadolu oldukça zengin bir yerdir.

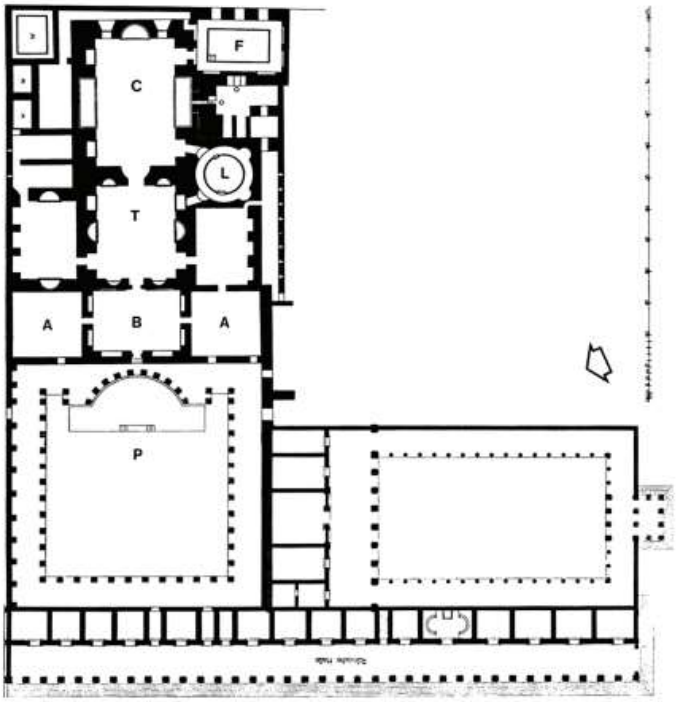
Anadolu coğrafyasının hamam ve yıkanma kültürüne yaptığı en büyük fayda, Yunan gymnasiumlarında bulunan sütunlu palaestra ile Roma hamamının kemerli salonlarını bütünleştiren yeni bir mimari oluşumdur. Anadolu'da yer alan hamam-gymnasium yapıları, Roma'da yer alan "thermae" olarak bilinen büyük imparatorluk hamamlarıyla birlikte 4. yüzyıldan itibaren önemini yitirmeye başlamıştır. Bu tarihle birlikte Batı'da hamam yapımı durmuşken Anadolu'da Bizans'ın sağladığı siyasi denge, kültürel devamlılık için gerekli şartları sağlamıştır. 6. yüzyıla gelindiğinde, "Konstantinopolis ve Antiochia" gibi yerleşimlerde sayı olarak az olsa da yeni hamam kompleksleri inşa edilmiş; kırsal kesimlerde şehirler gitgide küçülme eğilimi gösterse de "balneae" isminde küçük mahalle hamamları varlığı sürdürmüştür. İlerleyen zamanlarda özellikle Orta Çağ ve Bizans'ın doğu bölümünde hamam yapılarının önemini kaybetmesinde başta ekonomik ve teknolojik yetersizlikler olsa da Hıristiyanlık dininin artan etkisi de göz ardı edilmemelidir (Yegül, 2017). Orta Çağ'dan günümüze kadar varlığını koruyan Anadolu'daki tıbbi ve termal hamamlar arasında Bursa ve Yalova'daki kaplıcalar Roma Antik Çağı'ndan günümüze hizmet vermesiyle oldukça iyi bilinmektedir.

4.1. Anadolu'da Hamam-Gymnasium Yapı Örnekleri

Pergamon'un son kralı olan III. Attalos, MÖ 133 yılında krallığını Roma'ya bıraktığı zamanlarda; Anadolu'da Yunanca konuşulmakta ve gymnasium'larda Yunan bakış açısı öğretilmektedir. Yaygın olarak kullanılan mimari yapılarda genellikle geleneksel Yunan yaklaşımı hakimdir. Ancak Batı'ya özgü olan ve eğlence, dinlenme mekânı olarak tasarlanan yapılarda bazı değişimler yaşanmıştır. MS 2. yüzyıl zamanlarında kırsal yerleşimlerde yer alan halk hamamları bile yaşamın temel gereksinimleri olarak görülmüştür (Yegül, 2006).

Anadolu'daki hamamlarda inşaat geleneği ve yerel malzeme kullanımını sürdürebilmek için birçok konuda teknik değişikler yapılmış ve sosyal kullanımlar açısından da farklılıklar ortaya çıkmıştır. Klasik hamam-gymnasium yapılarında, hamam bölümü yüksek ve sağlam taş duvarlara sahipken palaestra bölümü alçak çatılı ve orta kısmı açık olarak düzenlenmiştir. Aslında bu tür yapılarda hem tasarımsal ve yapısal olarak iki farklı biçim bir araya getirilmiş hem de farklı zaman dilimlerinde tercih edilen MÖ 3. ya da 2. yüzyılın yapısal sadeliğini yansıtan palaestra ile Roma İmparatorluk Dönemi görkemli ve kütlesel hamam yapısı birleştirilmiştir. Bu plan şemasının en gelişmiş örnekleri Sardis Hamam-Gymnasium ve Efes Vedius Hamam-Gymnasium yapılarıdır (Yegül, 2009). Anadolu'daki hamamların genel özellikleri arasında çizgisel ve dik formların tercih edilmesi göze çarpmaktadır. Kavisli formların tercih edilmesi, mekanları şekillendirebilmek için kullanılan nişler dışında oldukça azdır. Sardis Hamam-Gymnasium yapısında belirgin kavisli mimari elemanların tercih edilmesi Anadolu'daki nadir örneklerdendir. Kavisli mimari elemanın tercih edildiği diğer bir hamam yapısı ise Kaunos'tadır. Çizgisel ve dik kesişen bir planlamanın tercih edilmesi aslında kullanılan malzemeyle de ilişkilidir. Taş malzemenin sıklıkla kullanılması ve Roma'da yaygın olan beton teknolojisinin bilinmemesi, kavisli elemanların kullanımını zorlaştırmıştır (Yegül, 2006).

MS 1. yüzyıl ortalarından itibaren, Anadolu hamam-gymnasium yapıları da özgün bir hal almış, simetrik plan, yerel malzemelerin ve tekniklerin kullanımına rağmen imparatorluk hamamlarının etkisi büyümeye başlamıştır. Anadolu'da yeni bir hamam türünün çıkmasındaki temel neden, Helenistik gymnasium tasarımlarında aranmalıdır ve Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bir hamam yapısı oldukça önemlidir (Yegül, 2006). Hamam-gymnasium yapılarının en erken örneği, MS 1. Yüzyıla tarihlenen Milet'teki "Vergilius Capito Hamamları"dır (Yegül, 2009). Palaestra ekseninde uzanan bölüm simetrik bir planlamaya sahiptir. Hamam bloku doğudan batıya sıralanan üç mekân dizisinden oluşmaktadır. Palaestra'dan batı salonuna giriş sağlanmaktadır ve salonun her iki yanındaki mekândan palaestra'ya ulaşım mümkündür. Palaestra'nın önden düzenlenmesi ve mimari elemanların hiyerarşik şekilde düzenlenmesi kendini göstermektedir.

Resim 10. Vergilius Capito Hamamları ve Helenistik Gymnasium Planı, Milet (Yegül, 2009, s. 115)

4.2. Hamam-Gymnasium Yapılarında Plan Kategorileri ve Tipolojiler

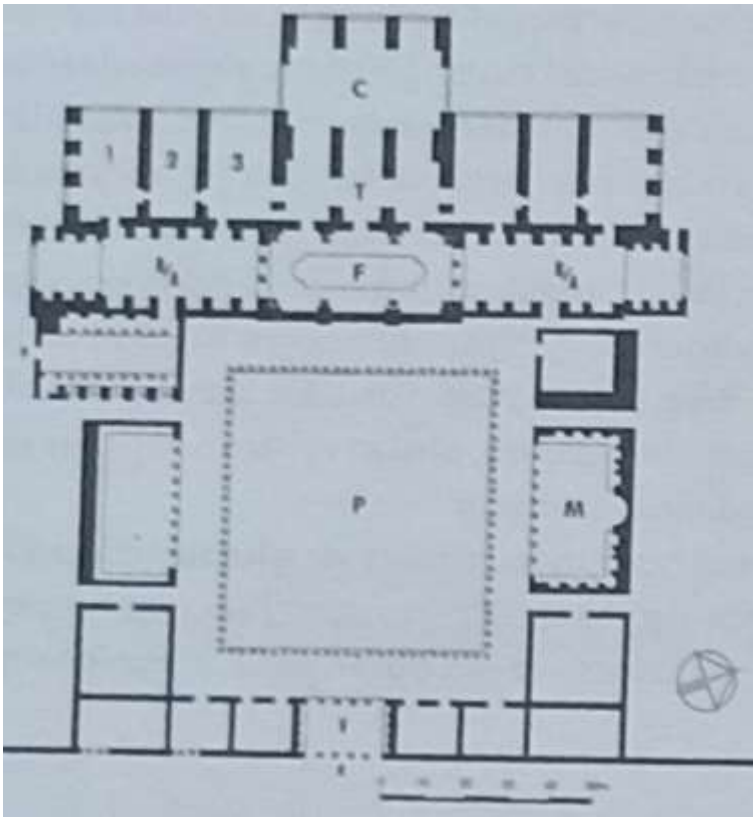
Anadolu'da özgün bir plan tipi ya da bir bölgeyle sınırlanmış olan tipi şeklinde bir sınıflandırma yapmak mümkün değildir. Sık tercih edilen mimari elemanlar, belli oranda tanımlanabilir şemalar ortaya koymak için herhangi bir şekilde kullanılmakta ve ortak özelliği bulunan ancak birbirinden farklılaşan modeller ortaya çıkmaktadır. Özellikle Anadolu'nun batı kıyısında hamam-gymnasium yapılarındaki üç temel simetrik plan şemasının gelişimi öncelikli önem taşımaktadır:

1. Çift sıralanan mekân dizilimlerine;
2. U biçimli salonlara ve ters sirkülasyon şemasına;
3. Hamam bloku ve palaestranın aynı temel aks üzerinde birleştiği şema.

Anadolu'nun güneybatı kesiminde, birinci ve üçüncü şemaya sahip olup malzeme olarak dörtgen taşlar kullanılmıştır. Bir de Anadolu'nun güney kıyıları ve arkasında uzanan dağlık bölümü kapsayan bölge vardır ve burada asimetrik ve ölçek olarak daha küçük hamam yapıları görülmektedir.

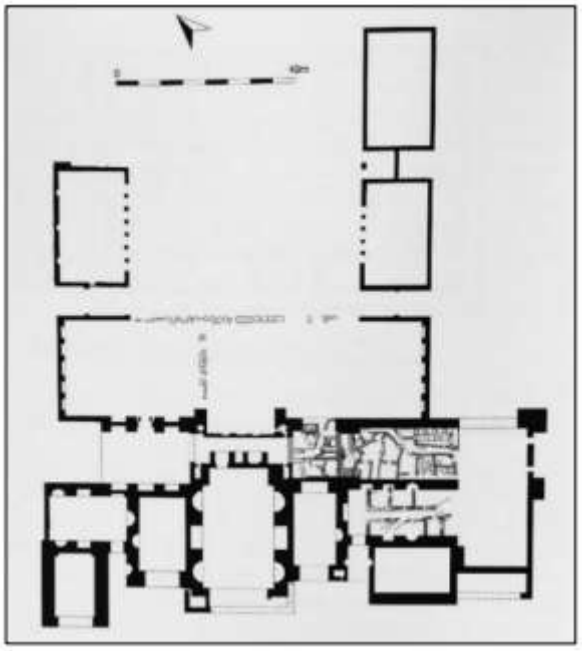
4.2.1. Çift Sıralı Mekân Tipi

Birinci sırada çift sıralanan mekanlardan oluşan gruba erken örneklerinden biri olarak, Efes Liman Hamam-Gymnasium Kompleksi örnek verilebilir (Yegül, 2006). Hamam bloku iki ayrı temel mekândan oluşmaktadır. Batı cephesindeki ve dışarıya dönük mekanlar, birbirine paralel dikdörtgen planlı salonlar halinde üzeri beşik tonozla örtülüdür ve merkezinde dışarıya doğru çıkıntı yapan caldarium yer almaktadır. Bu bölüm içerideki mekanlarla bağlantılıdır ve ısıtılmış yıkanma birimlerinden meydana gelmiştir. Bu mekanların doğusunda yani içeride yer alan mekanlar, aynı ritmik düzeni sağlamakta ve merkezinde frigidarium vurgulanmaktadır. Mimari planlama düzenine bakıldığında, mekanların işlevsel farklılıkları sıralamaya da yansımıştır. İç tarafta kalan mekân dizisi, soyunup-giyinme, spor faaliyetleri ve soğuk banyo için düzenlenmişken; dış tarafta kalan mekân dizisi, sıcak banyo, terleme ve masaj için ayrılmıştır. Sıcak banyo mekanları ile palaestra arasındaki içten dışa sağlanan geçiş, sıcak bölümlere ulaşımı rahatlatmıştır. Palaestra'nın batıdaki hamam bloku ve doğudaki geniş ve açık spor alanı niteliğindeki alanı birbirine bağlama gibi önemli bir işlevi de bulunmaktadır. "Kaisersaal (M)" olarak adlandırılan mekân ve onun tam karşısındaki konferans salonu, palaestra'nın iç ve dış arasında sağladığı bütünleştirici işlevi net şekilde göstermektedir.

Resim 11. Liman Hamam-Gymnasium, Efes (Yegül, 2006, s. 238).

Aphrodisias ve Hierapolis Hamam-Gymnasium Kompleksleri (MS 2. yüzyıl), çift sıralı plan şemasında değerlendirilebilir. Isıtılan mekanlardan oluşan bölümde, alışılmış düzen hakimdir. Caldarium merkezi bir konumda bulunmakta ve uzun kenarı boyunca paralel mekanlar sıralanmaktadır. Dış ve içteki mekân dizileri arasında yer alan, çift şekilde planlanan ve küçük kare planlı frigidarium mekanıdır.

Resim 12. Hamam-Gymnasium Planı, Hierapolis (Mısırlı ve Özgüven, 2020, s. 397).

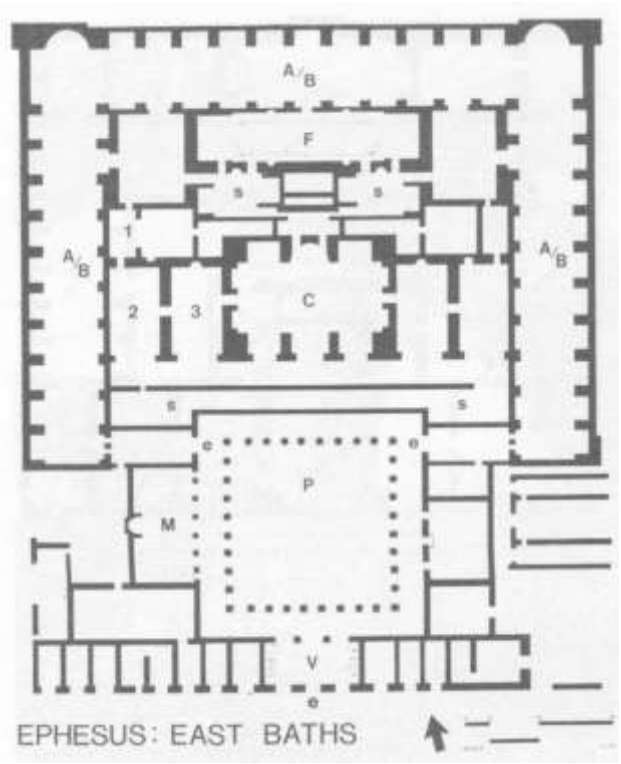
Anadolu'daki hamam-gymnasium komplekslerinin temel plan özelliklerini yansıtan bir diğer yapı, Caracalla Hamamlarıdır. Bu yapı daha karmaşıktır çünkü dıştaki ve içteki mekân dizilimleri arasına iki

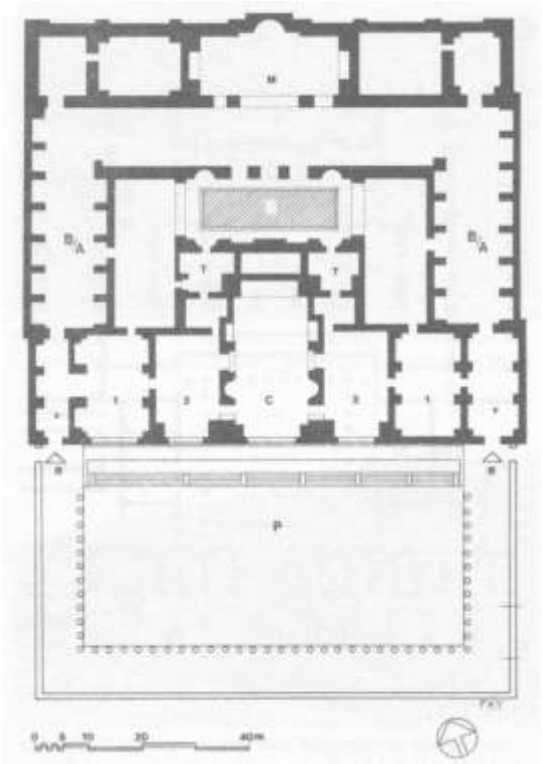
sıra daha eklenmiştir. Ancak eklenen bu bölümler, iç ve dış mekân dizilimleriyle palaestra arasındaki işlevsel bütünlüğü etkilememiştir.

4.2.2. U Planlı Salonlar ve Ters Dolaşım

Bu plan şemasında anıtsal bir koridor ya da U planlı "ambulacrum" hamam blokunu çevrelemektedir. Hamam bloku ile palaestra arasındaki kurgu, bu plan şemasında değişmiştir. U biçimli "ambulacrum" iç kısımda ısıtılan hamam mekanları için bir ısı yalıtımı sağlamaktadır. Ayrıca uzun ve iyi aydınlatılmış olan yüksek tavanlı salonlar, kent için önemli hamam yapılarında hem sivil hem de spor amaçlı kullanılabilecek kapalı meydan ya da iç sokaklar gibi düşünülmüş olabilir. Anadolu'da bu plan şemasına örnek verilebilecek yapılar Efes'te MS 2. yüzyıl zamanlarına ait Doğu Hamam-Gymnasium ve Tiyatro Hamam-Gymnasiumu'dur. Farklı bir diğer örnek ise Alexandria Troas'ta bulunmaktadır (Yegül, 2006).

Doğu Hamam-Gymnasium yapısında palaestra ve ısıtılan mekanlar güney bölümde yer almaktadır. Yapıda dolaşım ters şekilde ilerlemektedir. İlk olarak kuzey yönünde ilerlenmekte ardından ısıtılan mekanları takip ederek güney yönüne ilerlenmektedir. Frigidarium ve palaestra birbirine uzak konumlanmıştır ve spor yapılan alandan frigidariumdaki yüzme havuzuna ulaşım güçleşmiştir. Aynı şema Tiyatro Hamam-Gymnasium yapısında da görülmekte ancak anıtsal koridorlar hamam blokunu tümüyle çevrelememektedir. Hamam bloku ve palaestra arasındaki bağlantı ısıtılan mekân dizisini takip ederek sağlanabilmektedir. Ancak alışılmış olan sıralama bozulmuş ve tersine dönmüştür. Bu sorunun önüne geçebilmek için yapıya doğrudan anıtsal koridorlardan iki ayrı giriş verilmiştir.

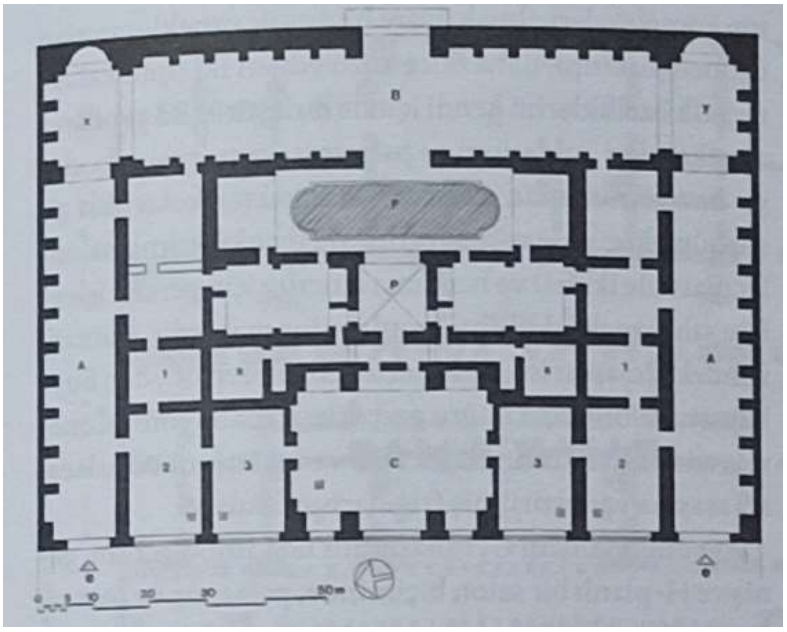

Resim 13. Doğu Hamam-Gymnasium Planı, Efes (Kaynak: URL-2)

Resim 14. Tiyatro Hamam-Gymnasium Planı, Efes (Kaynak: URL-2)

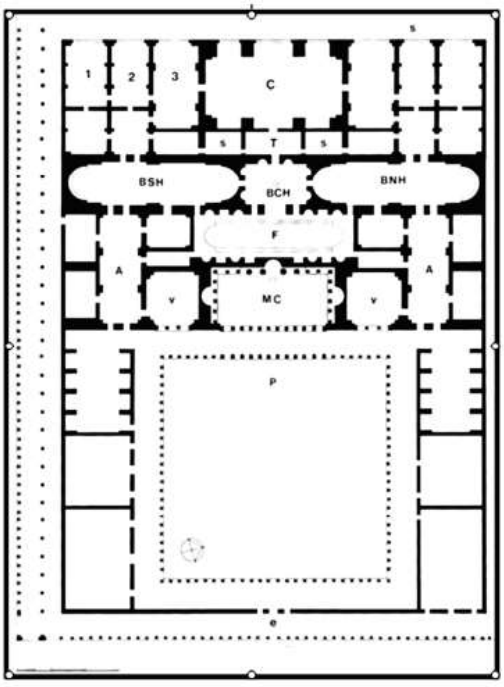
Alexandria Troas ve Doğu Hamam-Gymnasium yapıları coğrafi olarak birbirlerine uzak olsalar da plan bakımından oldukça benzerdir (Yegül, 2006). Ancak Alexandria Troas'taki palaestra'nın yeri ve hamam bloku ile bağlantısı henüz belirlenememiştir. Ancak mevcut yapının batısında yer alan bir palaestra ise Doğu Hamam-Gymnasium yapısıyla bağlantısı yakınlaşacaktır. Genel planlama şeklinin dışında kalan etkiler de bu yapıda görülmektedir.

Resim 15. Hamam-Gymnasium Planı, Alexandria Troas (Yegül, 2006, s. 247).

4.2.3. Hamam ve Palaestranın Aynı Eksen Üzerinde Birleştikleri Yapılar

Bu şekilde planlanan yapıların ana eksenleri, caldarium-palaestra doğrultusunda olup doğu-batı yönündedir. Palaestra, dışta yani batıda yer alan ısıtılmış salonlar ve hamam mekanlarıyla bağlantılı şekilde düzenlenmiştir. Hamam iç mekânı içerisindeki sirkülasyonda, aynı eksen boyunca yer alan caldarium ve palaestra arasında frigidarium yer almaktadır. Palaestranın düzenleniş biçimi bu plan türünde önemlidir. Palaestra, hamam blokunda yer alan servis mekanlarıyla ilişkili olduğu için bu düzenleme Efes Liman Hamam-Gymnasium Kompleksi'ndeki planlamayı izlemektedir (Yegül, 2006). Palaestra'da yer alan Kaisesaal (M / İmparator Salonu) dikkat çekmektedir. Böylelikle "İmparatorluk Kültü" ve "devlet dini" politik seviyede hamam yapılarında da temsil edilmektedir (Yegül, 2009). Bu salon hamam bloku ile aynı cepheyi paylaşmakta ve yanlarında eş kare planlı salonlar düzeni vurgulamaktadır.

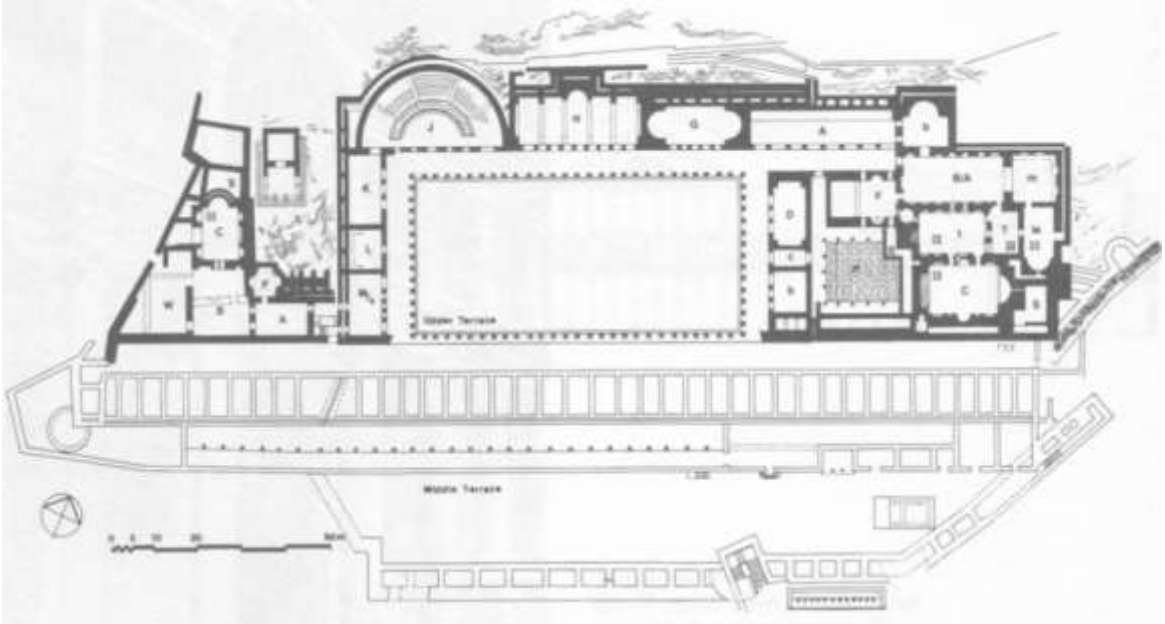

Resim 16. Hamam-Gymnasium Planı, Sardis (Yegül, 2009, s. 115).

Resim 17. Sardis Hamam-Gymnasium Genel Görünüm (Yegül, 2009, s. 116).

4.2.4. Asimetrik Planlı Tipler

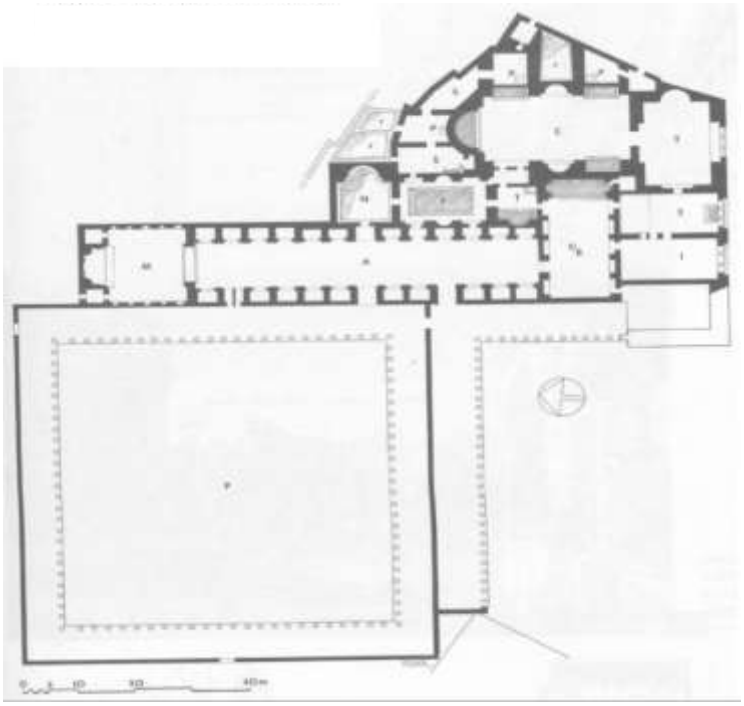
Plan anlamında simetrik bir düzeni yansıtmayan hamamlar; küçük kent hamamlarından büyük yapı komplekslerine kadar devam eden çeşitlilikte görülebilmektedir. Arazi yapısından kaynaklı olan bu düzenlemede, imparatorluk hamamlarında görüldüğü gibi yaygın temel mimari elemanlar kullanılmıştır. Pergamum'daki Yukarı Gymnasium Batı ve Doğu Hamamları topografik koşullar altında planlanmış iki örnektir (Yegül, 2006). Batı Hamamları (MS 1. yüzyıl), Yukarı Gymnasium yapısının batısında dik yamaçlı üçgen bir arazide tasarlanmıştır. Helenistik Dönem gymnasium yapılarında bulunan "loutron" yani soğuk yıkanma odaları burada da bulunmaktadır. Kuzeyde, apsidal planlı caldarium yer almaktadır ve bu düzenleme şemaya eksensel bir görünüm katmıştır. Doğu Hamamları ise, daha geniş ve dikdörtgen bir alana konumlanmıştır. İç mekânda simetrik bir düzen hissedilmemekte ancak birbirine paralel üç dizi halindeki beşik tonozlu salonlar bulunmaktadır.

Resim 18. Roma Dönemi Helenistik Gymnasium, Yukarı Terasta Doğu ve Batı Hamamları Planı, Pergamum (Kaynak: URL-2).

Asimetrik ve eksensel olmayan şemaya sahip en büyük örnek ise Miletus'taki Faustina Hamamlarıdır (Yegül, 2006). Zor arazi koşulları sebebiyle hamam bloku palaestra'nın güneydoğusuna

konumlanmıştır. Yapı uzun bazilikal planlı salonun haricinde iç mekânda birbirine uyumlu şekillerde konumlanan dikdörtgen planlı salonlardan oluşmaktadır. Hamam içerisindeki sirkülasyon öncelikle "ambulacrum"dan başlayarak F/B salonuna ulaşmakta daha sonra ısıtılmış olan 1, 2 ve 3 numaralı salonlardan ilerleyerek caldariuma gelinmektedir. Ambulacrum mekanının doğusunda N ve F mekanları firigidarium olarak tanımlanmakta ve tamamen ısıtılmayan yüzme havuzları bulundurmaktadır. Bu yapıda olduğu gibi asimetrik planlamalarda tercih edilen sistem, ana salonların birbirleriyle dik açı yapacak şekilde konumlandırılması ve diğer mekanların arada kalan boşlukları dolduracak şekilde yerleştirilmesi şeklindedir. Buna benzer örnekler, Sagalassos, Aspendos, Side, Perge gibi antik yerleşimlerde de görülmektedir.

Resim 19. Faustina Hamamları Planı, Milet (Kaynak: URL-2).

4.3. Bizans Dönemi Hamam Mekânı

MS 4-5. yüzyıllarda yaşanan ekonomik ve siyasi gerileyişe rağmen Kral Diocletianus tarafından hazırlanan politik sistem etkisini göstermiştir (Mazlum, 2019). Ancak bu dönemlerde Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Zaman içerisinde Doğu Roma İmparatorluğu Bizans ismini almıştır ve 1453 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bizans, Roma döneminin görkemini sağlayamamış ve hem İstanbul hem de Anadolu'da çok fazla kalıntı bırakmamıştır. Aslında Roma zamanından kalan hamam mirası Bizans döneminde oldukça yeterli olduğundan ve iç karışıklık / kuşatma gibi önemli sorunlarla mücadele edildiğinden çok fazla hamam yapısı inşa edilmemiştir.

Bizans Döneminde hamam yapıları devamlılığını tamamen kaybetmemiş olsa da dini kaynakların yıkanmayı reddettiği görülmektedir. Ancak bazı din adamları yıkanma eyleminin eksikliğinin tahrip edici olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde benimsenen din ile birlikte varlık gösteren kiliselerin, hamam yapılarında ahlak kurallarına uyulmadığını gerekçe gösterip hamam yapılarının kullanımı konusunda bazı yasaklamalar yaparak düzenlemelerde bulunduğu görülmektedir. Bu dönemde hamam yapıları sosyal işlevlerin dışında tutulmuş, altıncı yüzyıldan sonra ise yalnızca özel bir kullanım haline gelmiştir. Altıncı yüzyılın ortalarıyla birlikte arkeolojik çalışmalara göre hamam yapılarının kullanım durumu ve işlevlerinde değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Büyük kamu hamamları nüfusun azalması, suyun fazla kullanımı, maliyet olarak pahalı olması gibi sebeplerle tahrip edilmiş ya da konut, kilise gibi farklı kullanımlara sunulmuştur. Bu durum tüm hamam yapıları için aynı olmasa da halkın yıkanma eylemine karşı bakış açısı da değişmeye başlamıştır. İstanbul'da bulunan büyük hamamlar dahi yedinci ve sekizinci yüzyıllarda kullanım dışı kalmıştır. Kamu hamamları yerine özel hamamlar daha fazla önemsenmiştir. Hamamların kullanımı, temizlik için bir gereksinim ve lüks hayat tarzında tercih edilen

bir bakışa evrilmiştir. Kentsel yaşamdaki bu değişim hamam yapılarının da işlevini ve görünümünü etkilemiştir (Mısırlı ve Özgüven, 2020).

4.4. Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Hamam Mekânı

Zaman içerisinde Hıristiyan dininin yıkanmaya itiraz eden bakışının aksine bir oluşumla hamamların doğası ve yıkanma şekli önemli ölçüde değişmiştir. Doğu'da yaygınlaşan İslam dini, Arapların kıyı kesimindeki toprakları hakimiyeti altına alması, 11. yüzyıldan başlayarak Anadolu'ya yapılan devamlı ve güçlü Selçuklu-Türk akınları kapsamında bağlantı kurularak hamam mekânı yeniden tanımlanmış ve hayat bulmuştur. Hamam mekanına yeni bir yaklaşım olarak hem Antik Çağ'dan miras olan geleneklerin kalıntısı değerlendirilmekte hem de gelişim gösteren İran ve Hazar coğrafyasında bulunan "Orta Çağ İslami Hamamları" ile kurulan bağ aracılığıyla hamam mimarisi ve kültürüne yeni bir teşvik sağlanmaktadır. 11-15. yüzyıllar arasında Anadolu'yu fetheden Türkler için hamam mekanının yeniden oluşumda yaşamsal kaynak olarak "Suriye ve Mısır'daki Arap-İslam hamamları ve Orta Asya Selçuklularının Anadolu'ya getirdiği İran kökenli hamamlar" gösterilebilir (Yegül, 2017).

Yeni bir dini esinlenme vasıtasıyla kubbeli ve ayırt edici mimariye sahip hamam yapıları, geçmiş dönemlerde olduğu gibi medeniyeti sembolize eder hale gelmiştir. Türk hamamı olarak zihinlerde yer eden hamam mekanına birincil yön veren güç Roma-Bizans geleneği iken ikincil güç olarak Selçuklu-Türk boylarının Anadolu coğrafyasına gelirkenki Arap hamam geleneğini uyarlamaları unutulmamalıdır. Anadolu'da Roma ve Türk hamamı arasındaki devamlılık ve farklılaşma noktasında bazı durumlar göze çarpmaktadır:

- Roma öncülerini takip eden Türk hamamı, gelişmiş hypocaust sistemi gibi odun kullanılarak ısınan fırınlara sahiptir.

- Türk hamamlarında hamam öncesinde egzersiz amaçlı kullanılan palaestra bölümü yer almamıştır.

- Soğuk su kullanılarak yıkanma eyleminin gerçekleştirildiği, halka açık soğuk bir havuzun bulunduğu frigidarium bölümü kaldırılmıştır. Apodyterium ve dinlenme odası birleşiminden oluşan "soğukluk" mekânı görülmeye başlamıştır. Bu mekân oldukça iyi aydınlatılmış ve ortada fıskiyeli bir havuzu bulunan bölümdür.

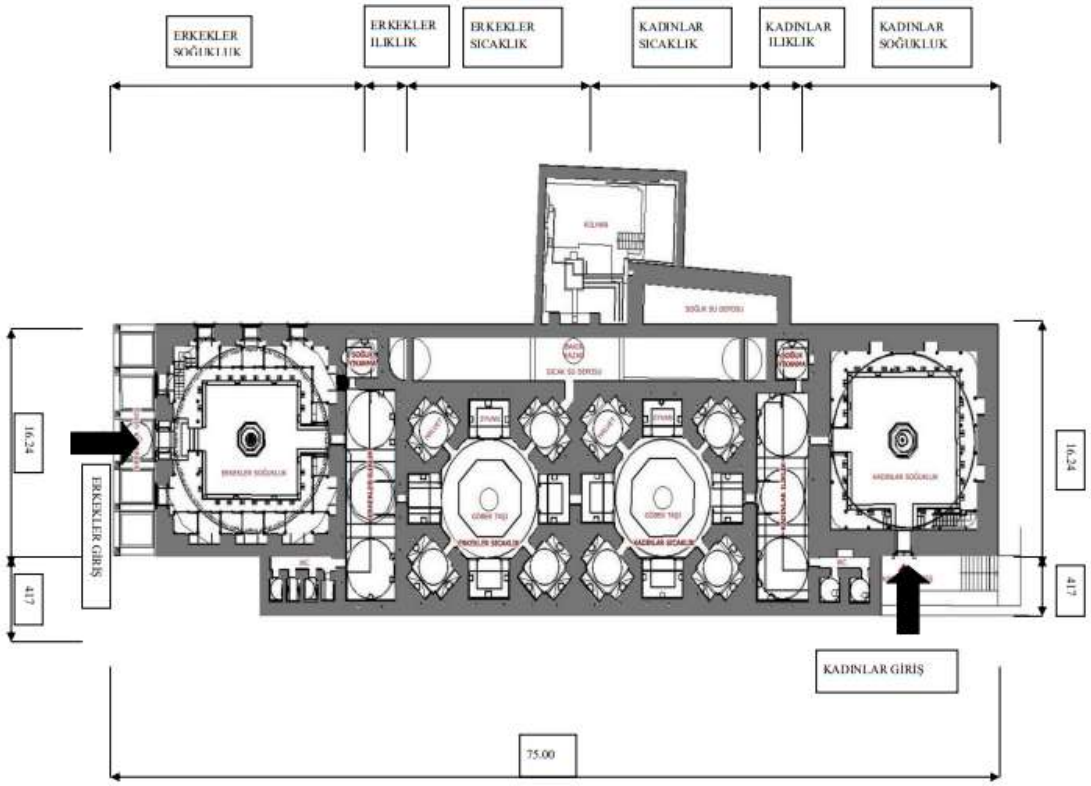
- Roma hamamlarında sıcak mekâna doğru sürdürülen sıralama Türk hamamlarında da geçerli olmuştur.

- Küçük terleme odaları denebilen halvetler, geçmişten gelen locanicum ile özdeşleştirilebilir.

- Selçuklu döneminde kaplıcalar haricindeki hamamlarda havuz yer almamaktadır (Çelik ve Aydemir, 2018).

Selçuklu ve Beylikler dönemlerindeki çarşı hamamlarında sıcaklık bölümünde "dört eyvanlı ve köşeleri halvet hücreli" planlar görülmektedir. Bu şemalarda Orta Asya mimari geleneklerinin yansımaları görülmekle birlikte komşu toplumların kültürlerinden de esinlenmeler olmuştur (Eyice, 1997).

Yıkanma kültürünün Hıristiyan Bizans toplumundan Türk-İslam toplumuna aktarılmasında en etkin görevi İstanbul kenti üstlenmektedir. Bizans döneminde İstanbul'da "hamam-konak-kilise" bir mahalle üçlemesi olarak görülmüştür. Osmanlı döneminde ise "hamam-konak-cami" şeklinde oluşturulan üçleme mahalle yaşamının sosyal dokusunda önemli bir konumdadır. Yıkanma geleneği ve ısıtma sistemi açısından bu doku devam ettirilse de mimari nitelikler bağlamında farklılaşmalar görülmektedir. Türk hamamları kubbeli merkezi mekanların birleştirici olan geometrik düzenini tercih etmiş ve güçlü bir biçim geometrisi ortaya koymuştur (Yegül, 2009). Mimari çalışmalara bakıldığında Türk hamamlarının genellikle kare planlı ve kubbeli bir dizi halinde sıralanan mekanlardan oluştuğu görülmektedir (Renda, 2012). Bu mekanlar "soyunmalık-aralık-soğukluk-sıcaklık-külhan" şeklinde sıralanmaktadır. Türk hamamları genellikle tek ve çift fonksiyonlu olmak üzere iki şekilde sınıflandırılmaktadır. Kervansaray, medrese, imaret vb. yapıların içerisinde bulunan hamamlar, bu kurumların üyelerine ve misafirlerine hizmet vermiştir. Kamuya hizmet etmek için yapılan hamamlar ise, devlet adamları tarafından ya sadece kadın veya sadece erkeklerin kullandığı hamamlar ya da tek yapı içerisinde erkek ve kadınlar için ayrı bölümleri bulunan çifte hamamlar şeklinde yaptırılmıştır (Özgen, 2016).

Resim 20. Ayasofya Haseki Hürrem Sultan Hamamı Planı (Bektaş, 2011, s. 38).

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Oldukça eski bir tarihe sahip olan yıkanma kültürü, Antik Yunan döneminden Osmanlı dönemine kadar uzanan süreç boyunca analiz edilmiştir. Zaman ilerledikçe gelişen teknolojik imkanlar neticesinde hamam yapılarında da değişiklikler gözlemlenmiştir. Havuzlarda tercih edilen soğuk su ve doğal kaynaktan çıkan sıcak su ya da ısıtılarak kullanılan su kullanımıyla mekanlar belirli bir sıralama dahilinde düzenlenmiş ve tarihsel süreç içerisinde toplumlar kendi kültürel gelenekleri ile özdeşleşen mekânsal biçimleri su kültürüyle harmanlayarak kullanmıştır. Geçmişte daha çok vakit geçirme, eğlenme, sosyal aktivite alanı olarak görülen hamam mekanları, günümüzde sağlık, tedavi, rahatlama, dinlenme mekanları olarak tercih edilmektedir.

Çalışma kapsamında tarih sahnesinde yer edinen medeniyetlerin hamam ve yıkanma kültürüne bakış açısı değerlendirilmiş, uygarlıkların hamam mekanına nasıl bir yön verdiği sorgulanmış, mevcut kültürün farklı toplumlarda nasıl evrildiği ve günümüze ulaşmış hali incelenmiştir. Anadolu'da bu kültürün nasıl yer bulduğu ve başlangıç noktası, var olan kültürü kullanarak elde ettiği bütünleşik mimari, zamanla gösterdiği değişimleri ve Türk hamamı olgusu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ana konusu Anadolu coğrafyasında hamam kültürü ve mekânı olduğundan farklı plan tipolojileri incelenmiştir.

Genel olarak bakıldığında kullanılan malzeme, teknik konular, mekân boyutları ve büyüklükleri gibi pek çok farklılaşan nokta olsa da mekân sıralaması genellikle aynı tutularak geliştirilmiştir. Zaman zaman farklı toplumlarda hamam yapılarının kullanımı azalsa da son geldiği nokta olan Osmanlı hamamlarında neredeyse Roma dönemindeki sosyalleşme oranında bir kullanım artışı görülmektedir. Toplum mevcut yaşam tarzlarına uygun olarak farklı planlamalarla yapıların kullanılabilirliğini arttırmıştır.

Anadolu'da yani Türkiye'de modernleşme aşamaları, bünyesinde geleneksel doku mevcut bulunan kentlerin ekonomik, sosyo-kültürel ve toplumsal yaşam tarzlarıyla birlikte kentsel yerleşimlerin de fiziki dokularında ciddi dönüşümlerin meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Tarihsel süzgeçten özünü koruyarak süregelen toplumsal anlaşmaya ve kolektif hafızanın çevresinde yaşayabilen kültürel ve

mekânsal mirasa engel teşkil ederek günümüz toplumsal yaşamında varlığını sağlayan çağdaş hamam yapılarının (SPA), hamam kültürünü ne derece koruyabildiği noktasında soru işaretleri vardır. Bunları giderebilmek adına çağdaş spa yapıları incelemeye tabi tutularak yaklaşımları belirlenmelidir. Bu noktada kazanılan yeni anlamlar belirlenmiş olacak hem mimari yaklaşım hem de sembolize ettiği/yansıttığı ifadeler irdelenerek geçmiş ve günümüz arasındaki farklılıklar ve benzerlikler ortaya konmuş olacaktır. Mevcut mirası daha da canlandırarak yeni yaşam tarzıyla harmanlamak hamam ve yıkanma kültürünün hayat bulmasına imkân sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Avcı, O. (2020). *Kütahya Hamamları (12.-19. Yy) ve Türk Hamamlarının Özgünlüğü,* Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Avcı, O. (2021). Türk Hamamının Özgünlüğü. *Sanat Tarihi Dergisi,* 30(2), 1465-1489.

Bektaş, S. (2011). *Ayasofya Haseki Hürrem Sultan Hamamı Restorasyon Önerisi ve Kütüphane Olarak İşlev Kazandırılması,* Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Bostan, A., Urfalıoğlu, N. (2022). Yozgat Sarıkaya Roma Hamamı ile İlgili Bir Değerlendirme. *Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi,* 3(4), 1-22.

Çelik, E., Aydemir, A. İ. (2018). Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekansal Özellikleri. *Kent Akademisi,* 11(33), 274-281.

Daşbacak, C. (2006). *Lykos Vadisi Hamam Yapıları,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Eyice, S. (1997). Hamam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 402-430.

Fagan, G. G. (2001). The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions. *American Journal of Archaeology,* 105(3), 403-426.

Mazlum, F. (2019). Konya'da İşlev Değiştiren Türk Hamamları Üzerine Bir Değerlendirme: Meram Hasbey Hamamı. *IDA: International Design and Art Journal,* 1(1), 54-73.

Mert, İ. H. (2009). Antik Roma Uygarlığında Yıkanma Kültürü., M. Haydaroğlu ve N. Tekdemir. (Editörler). *Eski Hamam, Eski Tas.* Birinci Baskı. İstanbul. Tofaş Sanat Galerisi Yayınları:1, Yapı Kredi Yayınları:3007, s. 45-57.

Mısırlı, A., Özgüven, H. B. (2020). Bizans Dönemi'nde Kentin Dönüşümü: Hamam ve Hamam-Gymnasium Yapılarının Yeniden Kullanımı. *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi,* 3(2), 391-401.

Özgen, Ö. (2016). Kültürel Miras Kapsamında "Türk Hamamı" Üzerine Bir İnceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi,* 42, 111-138.

Renda, G. (2012). Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem* (Ed: Nina Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 369-403.

Şahin, M. (2009). Antik Çağ'da Banyo Kültürü., M. Haydaroğlu ve N. Tekdemir. (Editörler). *Eski Hamam, Eski Tas.* Birinci Baskı. İstanbul. Tofaş Sanat Galerisi Yayınları:1, Yapı Kredi Yayınları:3007, s. 27-43.

Yegül, F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma.* (Çev. Emel Erten). İstanbul: Homer Kitabevi. (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı).

Yegül, F. K. (2009). Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği. *Anadolu/Anatolia,* 35, 99-118.

Yegül, F. K. (2017). Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi. *Z Dergisi,* 162-169.

İnternet Kaynakları

URL – 1: https://www.muzebiletleri.com/bilet/italya/roma/caracalla-hamami/ [Erişim Tarihi: 9 Aralık 2022]

URL – 2: https://docplayer.biz.tr/227027864-Kla-418-anadolu-da-roma-mimarisi-7-hafta-hamam-gymnasionlar.html [Erişim Tarihi: 9 Aralık 2022]